

Det folkelige gennembruds storhed og fald i *Det forjættede Land*

STEEN BECK

Det vrimler med præster, kirkelige retninger og personlige troskriser i Pontoppidans forfatterskab i almindelighed og i *Det forjættede Land* i særdeleshed. Det bør ikke undre, for Pontoppidan skrev sine fortællinger på overgangen mellem det 19. og 20. århundrede, hvor det folkelige og kirkelige liv var fyldt til bristepunktet med politiske og sociale spændinger. Kort fortalt handler *Det forjættede Land*, hvis man holder sig til romanens idédebat, om grundtvigianismens storhed og fald som en enhedsbevægelse, og samtidig markerer alt dette i Pontoppidans optik en intensiveret sekularisering af det ideologiske landskab i Danmark.

I nærværende artikel tages der udgangspunkt i en ide- og socialhistorisk analyse af kirkens og teologiens udvikling fra reformationstiden og frem til Pontoppidans samtid. Hensigten er at give en dybdehistorisk guide til romanens ideunivers og de mennesker, der fylder den med diskussioner og skænderier, for uden en sådan forståelse er det svært at forstå samspillet mellem den store og den lille historie i Pontoppidans fortælling. I forlængelse af den historiske optakt rettes søgelyset mod centrale skikkelser i romanen, og undersøgelsen koncentrerer sig her om, hvordan disse i en skæbnesvanger periode mellem frisættelsen af nye politiske og religiøse kræfter i 1849 og systemskiftet i 1901 placerer sig forskellige steder i den kirkelige og politiske diskussion. Afslutningsvis drøftes romanens temaer i relation til Pontoppidans øvrige forfatterskab og også det 20. århundredes teologiske og kirkepolitiske landskab i Danmark, som romanen på forunderlig vis anticiperer. Forskellen på dengang og i dag er dog – for nu at foregribe en afgørende pointe i artiklen – at de positioner, der hen mod slutningen af 1800-tallet var en kamp på liv og død med dertil hørende revolutionær murren i krogene og et decideret statskup i form af Estrups provisorier, nu om stunder henlever deres liv inden for en kirkelig subkultur i et gennemsekulariseret samfund. Her spiller kirke og

kristendom ikke længere førsteviolín, men må nøjes med at være en livsstils- og subkultur blandt andre.

LILLE REFORMATIONSHISTORIE

Da Martin Luther i begyndelsen af 1500-tallet brød med den katolske kirke, skete det på baggrund af en forståelse af forholdet mellem menneske og Gud, som både fik teologiske og kirkepolitiske konsekvenser (for et fortrinligt overblik over dette afsnits temaer, se Lausten 2017). Som munk inden for den katolske orden Augustiner-eremitterne var Luther nået frem til, at det ikke nyttede noget at leve et fromhedsliv ud fra en gerningsetisk forestilling om sjælens frelse, da syndige tanker fyldte for meget i hans klosterliv. Hans teologiske gennembrud kom, da han hos Paulus læste om retfærdiggørelse ved tro; mennesket er i bund og grund en synder, et skvat, en umulius, kort sagt ude af stand til ved egen kraft at finde nogen som helst vej til frelse. Hos Luther sidder vi alle sammen så fast i arvesyndens dynd, at vi ikke på nogen måde har mulighed for at gøre os fortjent til frelsen, og frelse og nåde kommer helt og aldeles ovenfra og ned, dvs. i form af Guds kærlighed. Alle sejl måtte derfor sættes til for at skabe en kirke, hvor præstens forkyndelse frigjorde sig fra katolsk gerningsetik, og hvor det enkelte menneskes møde med Guds kærlighed var i højsædet. Hele det katolske cirkus med præster, som talte et uforståeligt latin fra prædikestolen og en paveinstitution, som ranede enorme rigdomme til sig ved at love mennesker forkortet tid i skærsilden gennem afladsbreve, skulle væk. Det enkelte menneske skulle have adgang til at læse den hellige skrift og Luthers egne pædagogiske vejledninger til, hvordan den rette tro skulle forstås. I den forstand kan man udmærket forstå Luthers tanker som en moderat og tidlig individualisering af den kristne tro, som dog skulle holdes stærkt i ave af kirken og bakkes op af den kristne fyrste eller staten, som det blev tilfældet i Danmark.

Den anden store nyordning i reformationen var en særlig form for adskillelse af kirke og stat. Luther ville befri troen fra al den politiske virak og de økonomiske interesser, som havde været knyttet til den katolske kirkes virke op gennem middelalderen. Hans synspunkt var, at kirken skulle tage sig af sjælens frelse og blande sig uden om politik, som blev overladt til fyrsten, der skulle tage sig af den verdslige magt- og myndighedsudøvelse. Pointen i Luthers to-regimente-lære var langtfra, at kirkens og statens verden skulle være aldeles uafhængige af hinanden: Kirken skulle forkynde et budskab, som gjorde det muligt for almindelige mennesker at leve et fredsommeligt liv til gavn for samfundet, og de politiske magthavere skulle beskytte kirken, ligesom de selv skulle hente deres styrke i kirkens forkyndelse. I realiteten blev der tale om en form for statskirke, og præsterne blev i høj grad en slags statsansatte embedsmænd.

Luthers protestantiske fyrstedømme var på ingen måde demokratisk i moderne forstand. Tværtimod var det entydigt defineret som kristent, og reformationens fader holdt sig ikke tilbage for at mene, at man hårdt og resolut skulle holde

katolikker, jøder og andre, der mente noget forkert, borte. Luther kastede sig ud i decideret antisemitiske kampagner og tog også kraftigt afstand fra sociale revolter på hans tid: Han fordømte tidens bondeoprør og præsten Thomas Müntzer og dennes ide om at kombinere reformationen med en social revolution vendt mod overklassen. Så nærmer vi os faktisk et centralt tema i *Det forjættede Land*, men jeg venter med at afsløre nærmere herom.

Ét er imidlertid, hvad Luther mente og tænkte i 1500-tallet. Et andet er, hvad de langsigtede konsekvenser af reformationen blev, da den i de næste århundreder blev indlejret i en samfundsmæssig udvikling, der bevægede sig i helt andre retninger, end han havde kunnet forudse. I 1700-tallet fik pietismen med dens særlige inderlige fromhedsdyrkelse vind i sejlene, både blandt høj og lav, og da oplysningstidens bølger slog ind over Europa og Danmark, opstod der ideer, som i mere radikal forstand vendte op og ned på Luthers tænkning. Oplysningstænkere talte om naturretten og en etisk dømmekraft, som ikke nødvendigvis er fraværende for den, der tror på noget andet end den kristne Gud. Den lutherske grundtanke om menneskets afgrundsdybe synd blev også modsagt af de nye ideer om menneskets iboende fornuft, og i det hele taget stillede oplysningstænkere sig mere optimistisk an på menneskehedens vegne. Med romantikkens sejrsgang i Danmark og resten af Europa i 1800-tallet blev der sat spørgsmålstegn ved en kirke, som bad skrædderen om at blive ved sin læst og en enevældig stat, som i sin udøvelse af magten ikke stod til ansvar for andre end Gud selv. Nu var det folket og ikke underkastelsen i forhold til konge og stat, der var i centrum for visionerne om et nyt kirkesamfund. Så nærmer vi os med syvmileskridt problemstillingen i *Det forjættede Land*, hvor Luthers tanker om den trælboundne vilje, der enten må underkaste sig Guds vilje eller gå ad helvede til, undermineres af nye former for kristendom, men jeg beder læseren om ikke at være for utålmodig med at komme til romanen, for der er mere at sige om tiden, som kan belyse den historiske verden, som Pontoppidan spejler sine romankarakterer i.

I Danmark var konsekvensen af oplysningens og romantikkens opbrud fra den lutherske kristendom, at det kirkelige landskab blev befolket af trosretninger og folkelige bevægelser, som gik nye veje. Indførelsen af grundloven i 1849 var ikke bare en skæbnestund for enevælden, der blev erstattet af et konstitutionelt monarki, men også for den lutherske kirke. Før 1849 var den danske statskirke, som det fremgår af navnet, underlagt staten i klassisk luthersk forstand, men med grundloven i 1849 blev den såkaldte evangelisk-lutherske folkekirke til. Netop ordet *folkekirke* signalerede klart og tydeligt, hvad det alt sammen handlede om. Kirken skulle ikke længere tilhøre staten, men folket, om end den – som der den dag i dag står i grundloven – som sådan understøttes af staten. Med den nye kirkeordning blev der åbnet for dannelsen af frimenigheder, og i den forstand fulgte folkekirken tidens udvikling, hvor mennesker i stigende grad fordelte sig i forskellige foreninger og partier, alt efter deres overbevisning: Bevægelsen fra en tilnærmelsesvis kirkelig monokultur til en kirkelig polykultur med stærke folkelige bevægelser tog fart. Det er, som vi skal se, denne 'nye' folkekirkes udfordringer i en social virkelighed under forandring, der er temaet i *Det forjættede Land*.

Pontoppidans spørgsmål synes at være: Hvordan kan en sådan kirke fungere i en situation, hvor de nye strømninger kæmper med reminiscenserne af den gamle statskirke helt ned på personniveau? Og hvad sker der, når selvsamme kirke står i fare for at splintres i atomer af diverse kirkelige retninger, som er tæt sammenvævet med forskellige politiske ideologier, og i en tid, hvor konservative kræfter gør, hvad de kan for at forhindre bondestandens indtog i regering og folketing?

Det var først og fremmest den moderne danske kirkefader N.F.S. Grundtvig, der leverede skytset til undermineringen af statskirkens monokultur (se fx Wendel-Hansen 2024). Grundtvig var i sin ungdom forholdsvis ortodoks lutheraner, men hen ad vejen brød han med grundlæggende ideer i Luthers og dermed også den etablerede kirkes lære. Hos kirkefaderen Irenæus læste han, at menneskelivet på jorden har en selvstændig berettigelse og også, at menighedsfællesskabet er den egentlige kerne i kristendommen. Opmuntret af disse tanker formidlede Grundtvig et livssyn, hvor det menneskelige fællesskab, taknemmeligheden over at have fået livet som gave og den rent menneskelige og verdslige verdens selvstændige berettigelse blev anerkendt.

Grundtvig var ikke fortaler for demokrati i moderne forstand, men han var stærk tilhænger af, at mennesker, når det kom til tro og livsanskuelse, havde ret til at fordele sig på trosretninger og selvvalgte menighedsfællesskaber, som de nu ønskede. Faktisk var han slet ikke glad for termen 'luthersk-evangelisk' som betegnelse for den folkekirke, der blev til efter 1849, for han mente ikke, at Luther var den oplagte kandidat til at definere det mangfoldighedsinkluderende landskab af kirkesamfund, han selv plæderede for. Grundtvigs tanker på kirkeområdet var bemærkelsesværdigt radikale og hang sammen med hans svar på spørgsmålet om, hvad en nation og kirken er: Hans svar var, at kirken ikke tilhører staten, men folket – og så nærmer vi os de kontroverser, der er styrende for plottet i *Det forjættede Land*.

Samfundshistorisk udfoldede hele denne historie sig ikke kun i ideernes verden. Danmark gennemgik i 1800-tallets anden halvdel grundlæggende økonomiske og sociale forandringer. I byerne ville borgerskabet ikke længere finde sig i en stat, som udelukkede næringsdrivende fra politisk indflydelse, og på landet var der også opbrud. Bondestanden oplevede en økonomisk fremgang som følge af forandringer i den internationale handel og nye teknologiske muligheder, og de omstillede talentfuldt deres produktion til de nye tider, ligesom de med nye organiseringsformer såsom andelsbevægelse og brugsforeninger skabte samarbejdsformer, der muliggjorde en bemærkelsesværdig velstandsstigning på landet. Som teologen og historikeren P.G. Lindhardt (1951) med stor sans for sammenhængen mellem kirkehistorie og socialhistorie har gjort opmærksom på, smeltede bondestandens økonomiske ambitioner sammen med grundtvigianismen i højskolebevægelsen, hvor der opstod et levedygtigt alternativ til den lærde skole, som primært var for middelklassens børn. Her dyrkedes en ny national selvbevidsthed, som havde fokus på Grundtvigs ide om et virksomt liv på jorden og bondestandens både fortidige og nutidige bidrag til nationens velstand og lykke. Spørgsmålet var så, om den triumferende grundtvigianisme var for alle på landet, eller om den snarere var

ideologisk overbygning for den økonomisk driftige gårdejerstand, som i stigende grad distancerede sig til underklassens landbefolkning, husmændene, tyendet, de udstødte. Det mente den unge Pontoppidan, da han i novellesamlingen *Fra Hytterne* (1887) udsatte gårdejerstanden for en ætsende kritik: Som vi skal se, finder kritikken også vej til *Det forjættede Land*, ikke mindst med den grundtvigianerkritiske væver Hansen som talerør.

I København opstod der i de sidste årtier af 1800-tallet en ny og radikal intellektuel og politisk bevægelse. Mens højskolebevægelsen tog sig af bondeoplysningen, samlede unge intellektuelle og forfattere sig omkring det moderne gennembruds mestertænkter Georg Brandes og dagbladet *Politiken*. Her søgte man ud fra kritiske og også decideret ateistiske positioner helt andre rødder end kristendom og religiøs tænkning i det hele taget. Brandes agiterede for, at tidens problemer skulle sættes under debat i en samfundsendageret realistisk litteratur – og med problemer mente han ikke bare politisk-sociale problemer, men også den lettere anakronistiske tænkning, han fandt i jødisk-kristen metafysik og nationalromantisk idealisme. Pontoppidan havde et ikke helt ukompliceret forhold til Brandes' tænkning, men sikkert og vist er det, at en roman som *Det forjættede Land* snildt kan læses ind i det moderne gennembruds ramme, hvor problemer blev sat under debat i en realistisk og samtidskritisk prosa, der havde kritisk brod mod idealismens og romantikkens illusioner.

Med til billedet af en periode, hvor det knagede højlydt i den kristne enhedskulturs fuger, hører også Søren Kierkegaard, der fra en position som fri intellektuel udgjorde en vigtig stemme i ideebatterne hen mod århundredeskiftet. Kierkegaard tænkte på lange strækninger inden for kristendommens ideverden, men heller ikke hos ham var der meget tilbage af Luther og i øvrigt heller ikke af den nationalromantiske tendens hos grundtvigianerne. Kierkegaard endte med at brænde broerne helt og aldeles til den etablerede kirke, da han kort før sin død i 1855 gennemførte sin kirkekamp i tidsskriftet *Øieblikket*. Her fik den eksisterende kristendom med præster og biskopper, som hyggede sig i deres lune præstegårde, en nådesløs kritik. Den slags hyklere var ikke sandhedsvidner for noget som helst, og de havde forvrænget Jesu lære og liv til uigenkendelighed. Med sin resolute skelnen mellem kristenheden, som er knyttet til skiftende tiders mere eller mindre tidsbundne fortolkninger af evangelierne, og kristendommen selv, der handler om evangeliernes tale og Jesus selv, promoverede Kierkegaard en radikal fortolkning af kristendommen, hvor det enkelte menneske skal vende sig bort fra den borgerlige verden og tage Kristi kors på sig. Selv nøjedes Kierkegaard som bekendt med at reflektere over denne kristendom ved sin skrivepult.

Georg Brandes på én gang beundrede Kierkegaard og rystede en smule på hovedet over hans drabelige kamp for at skabe plads til en inderlig kristen refleksion. Ifølge Brandes var det med den store eksistenstænker som med Columbus, der fejlagtigt troede, at han havde fundet en ny vej til Indien, ligesom Kierkegaard mente, at han havde fundet en ny vej til den kristne tro: Men begge tog de fejl, for ingen af dem opdagede det allerede kendte, men noget helt nyt: Columbus havnede i Amerika, og Kierkegaard opdagede selvet, individualiteten. Kierkegaard drog

ud på en erkendelsesrejse, som havde retning mod Gud, men på store strækninger fandt han ikke andet end det moderne refleksionsivrige menneske og dermed i højere grad sine egne længsler end det, han egentlig havde sat sig for at finde. Heri er Brandes forunderligt nok enig med pastor Petersen i Pontoppidans roman, som lige netop kritiserer sin samtid for at skabe overspændte nervøse sjæle, hvoraf den allermest problematiske er Emanuel Hansted, hovedpersonen i romanen, som, hvis vi læser kirkekampens vrede forfatter ind som undertekst i romanen, forvandler Kierkegaards tankeprojekt til livsprojekt og ender med at blive skør. Som vi senere skal se, nævner Petersen da også en enkelt gang Kierkegaard i sin analyse af tidens overspændte følelseskultur.

Den politiske konflikt, der går under navnet forfatningskampen, satte gang i store diskussioner om, hvordan bondebefolkningen skulle vinde politisk indflydelse i en situation, hvor konservative kræfter med Estrup i spidsen havde suspenderet demokratiet og sat partiet Venstre (i dets daværende udgave) udenfor indflydelse. Resultatet var en skærpelse af de interne konflikter mellem moderate og radikale venstrefolk, som snart gik hvert til sit i det, vi i dag kender som Partiet Venstre og Det Radikale Venstre. Forfatningskampen, som danner politisk baggrund for begivenhederne i det *Det forjættede Land*, sluttede i 1895, hvor Estrup gik af, og i 1901 kom systemskiftet, hvor det blev lovfæstet, at en regering ikke kan overleve med et folketingsflertal imod sig. Som handlingen i *Det forjættede Land* udvikler sig, knyttes forbindelsen mellem forfatningskampen og krisen i den grundtvigianske bevægelse tættere og tættere sammen, og ved romanens slutning er det svært at skelne det ene fra det andet.

I Pontoppidans roman fremstår historien om folkekirken som en historisk nydannelse præget af et gennembrud, en kriseperiode og et sammenbrud. I den forstand er det komplekse samspil mellem teologi, kirke, politik og tidens sociale bevægelser romanens hovedtema. I romanen finder vi hele raden af bekendelsesretninger og politiske kontroverser: optimistiske og desillusionerede grundtvigianere, ortodokse tilhængere af den lutherske statskirke, pietistiske missionsfolk og videnskabelig teologi, som sætter spørgsmålstegn ved den hellige skrifts udsigelseskraft samt, et sted i det fjerne, ateistiske rationalister à la Georg Brandes. Forfatteren omsætter hele dette mylder af stemmer til en agrar *fin-de-siècle*-fortælling om mennesker af kød og blod, og selvom han forsøger at dele sol og vind lige, så har han også sin position i debatten, om end der ikke er nogen decideret repræsentant for forfatteren blandt romanens personer. Og lad mig så, efter diverse *teasers*, komme i gang med selve romanen.

EN TUR PÅ LANDET MED PONTOPPIDAN

Det forjættede Land var Pontoppidans første store roman og udkom mellem 1892 og 1894 og afslutter hans landsbydigtning (for et samlet overblik over forfatterskabet og romanen placering i Pontoppidans tænkning, se min monografi *Pontoppidans store romaner*, Beck 2021). Romanen, som her citeres i Gyldendals 2014-udgave,

udkom i tre dele, og i 1898 blev den samlet til én roman efter Pontoppidans grundige redigering af den samlede fortælling. Første del har titlen *Muld*, som hentyder til det landlige miljø, handlingen foregår i og til hovedpersonens vision om at bidrage til en frigørelse af almuen, dvs. muldens folk. Anden del, *Det forjættede land*, deler titel med romanen selv og hentyder til hovedpersonen Emanuels bestræbelse på at bidrage til et nyt folkeligt fællesskab, et forjættet land, som på én gang er kristent og nationalt. Tredje del med titlen *Dommens dag* forbliver i den religiøse og bibelske retorik og hentyder først og fremmest til mødet på Sandinge højskole, der finder sted i slutningen af romanen. Her udstilles den grundtvigske bevægelses fallit og indre opløsning, dens dommedag, om man vil, og Emanuel selv ender i vanvid og dør.

Handlingen udspiller sig – med små afstikkere til den nærliggende by Sandinge og København – i to små fiktive fjordbyer, som tilhører samme sogn. Vejlby har fra gammel tid været agerdyrkernes by og huser syv-otte gårde og nogle få småhuse. Her bor egnens jordbesiddere og kulturelle overklasse. Ud mod fjorden ligger Skibberup, hvor egnens husmænd, landarbejdere og små håndværkere bor. I centrum er med andre ord en klassemæssig og social topografi, og den gør man klogt i at være opmærksom på romanen igennem. Tidsmæssigt er handlingen henlagt til perioden fra slutningen af 1870'erne til midten af 1880'erne. Når det kan siges med så stor nøjagtighed, skyldes det, at Estrups provisorier med deres ophævelse af parlamentarismen, som indledtes i 1885, hen ad vejen bliver en vigtig baggrund for romanens politiske diskussioner.

I de følgende afsnit vil jeg undersøge forskellige politiske, ikke mindst kirkepolitiske positioner hos en række centrale aktører i Pontoppidans roman. Fokus er på den måde, de placerer sig i det kirkepolitiske landskab på og den kristendom, de identificerer sig med. Også interaktionen mellem de forskellige parter inddrages. Tilsammen giver analysen et billede ikke bare af de forskellige ideologiske positioner, men også af, hvordan magten forskydes, kompromisser dannes og nye konflikter etableres i en tid, hvor forståelsen af forholdet mellem menneske og Vorherre er eksplicit til stede som allestedsnærværende resonansbund for menneskers politiske optik.

PROVST TØNNESEN

Ved romanens begyndelse er den gamle orden nogenlunde intakt, om end det knager i fugerne. Provst Tønnesen, som Emanuel skal være kapellan hos, personificerer en kirke, der er forbundet med præstens autoritet og statens sikring af denne. Ifølge Tønnesen er det præstens opgave ved enhver lejlighed at hævde kirkens ubetingede myndighed (s. 27), og han vender sig med uforsonlig afvisning mod, hvad han kalder de frække gudsfornægttere, der undergraver både statens og kirkens autoritet. Han ser med forundring på, hvordan toneangivende politikere er begyndt at idealisere bondestand og husmænd: "Overalt dette ynkelige skrabud for almuen, denne vanvittige bondeforgudelse, der ligesom anden pest synes at

ligge i Luften i vor tid...” (s. 171). Provsten vender sig med afsky mod ikke bare fritænkerne i København (læs: Brandes-kredsen og dagbladet *Politiken*), men også de “såkaldte grundtvigianere” i hans eget sogn, som han i sin ophidselse sammenligner med antikrist selv.

Provst Tønnesen har i en årrække styret sognet med en hård hånd, der ikke efterlader plads til divergerende religiøse overbevisninger, og læseren lades i ikke i tvivl om, at den autoritære kirkelige styring også har sine lukrative fordele for provsten selv. Tidligt hører vi, at Tønnesens præstebolig mere ligner en storproprietærs herresæde end en bolig for en kirkens tjener (s. 31), og han tager – som var der tale om et feudalt forhold mellem herremand og livegne – tiende fra menigheden. Sognets fattige opfatter han som uddannede undersåtter, der skal holdes nede med lovens tale. Set fra provstens synsvinkel kræver det uddannelse og dannelse at regere, og disse kvaliteter besidder almuen på ingen måde.

Det skal vise sig, at provsten i al sin brovten og embedsborgerlige selvsikkerhed ikke har helt og aldeles uret i alting. Med sin kritik af tidens teoretiske tilgang til bonden formulerer han en bevidsthed om de romantiske projektioner, som styrer uddannede menneskers “skrabud for almuen”. Det er også provsten, der på et tidligt tidspunkt i romanen giver læseren en vigtig fortolkningsnøgle til at forstå Emanuel, da han siger, at den unge kapellan er en drømmer og en sværmer, som fantasteriet ligger i blodet hos (s. 167). Sådan er det med Pontoppidan, som på dette punkt lader fortællerposition og en romankarakter som Tønnesen nærme sig hinanden: Det er indimellem hos de mest forstokkede og konservative skikkelser i hans tekster, at man finder en utilsløret bevidsthed om de griller og fantasterier, som klæber sig til det menneske, der forsøger at vriste sig fri af tradition og fortid og i sin bestræbelse ender med at gøre sit eget ego større end verden selv.

Forholdsvis tidligt i romanen forflyttes Provst Tønnesen til København, hvor han skal være forstander for det nyoprettede statsseminarium. Biskoppen har andre planer med sognet, egnens kirke er på vej i en ny retning, og Tønnesen henvises resolut til historisk fortid, mens Emanuel Hansted skubbes frem i forreste række.

EMANUEL

Mens Provst Tønnesen fremstår som en sen repræsentant for klassisk luthersk ortodoksi i en monokulturel kristen stat, er Emmanuel, der efter i kort tid at have været provstens kapellan overtager hvervet som sognepræst i sognet, et forvildet nationalromantisk og grundtvigiansk gemyt, som forføres af tidens tale om folket og landet. Mens provsten skuer tilbage mod en tid, hvor øvrigheden med hård hånd styrede den umælende almue, sætter Emanuel sig i spidsen for en ny tids folkelig kirke, som også omfavner tidens demokratiske ambitioner. I modsætning til den velnærede og velsituerede provst fremstår han med et blegt og afmagret ansigt, som signalerer en ildevarslende diskrepans mellem sart personlig habitus og kirkelig handleparathed.

Det begynder ellers lovende for den unge kapellan. Selv om fortælleren lægger spor ud, der fra starten advarer læseren mod at identificere sig for meget med hovedpersonen, beskrives Emanuel egentlig som en sympatisk skikkelse. Hans idealer er til at forstå for den, der forholder sig kritisk til en kirkepolitik, der som provstens har det udtrykkelige formål at værne om egne privilegier og holde de folkelige bevægelser stangen. I stedet for at blive i København, hvor han med sin baggrund i en rig og indflydelsesrig familie nok kunne have fået et godt og lukrativt embede, vil Emanuel prøve kræfter med almuebefolkningen og dens virkelighed. Emanuels vision er radikal: Da han på et tidspunkt bliver kaldt socialist af en af sine konservative bekendte, er hans kommentar: "Jeg skræmmes ikke af den benævnelse" (s. 382). Samtidig advares læseren mod at tillægge Emanuel *for* idealistiske motiver. Vi hører igen og igen, at han tillægger sig selv apostellignende visioner, hvilket peger i retning af farlige storhedsfantasier, og han holder vel meget af høre sig selv tale og formulere storladne og en smule klicheprægede ideer om gudsrigets komme. Disse træk i hans person forstærkes hen ad vejen, og til sidst overtager de i en sådan grad, at han ender med at blive sindssyg.

Hverken provsten eller Emanuel udviser den store bevidsthed om de kræfter, der politisk arbejder omkring dem. Sagen er imidlertid, at når Emanuel ender med at få stillingen som provstens afløser, skyldes det ikke primært et pres fra neden, fra hans sognebørn, selvom det rigtignok ulmer med kritik i sognet, men at biskoppen kan bruge folkestemningen til at bringe sig selv politisk i stilling. Biskoppen (som tydeligvis har træk til fælles med politikeren Jakob Monrad) er tidligere nationalliberal minister med rod i Københavns embedsborgerskab, men under indtryk af de folkelige vækkelsers og bondebevægelsens styrke er han svinget til venstre og over på 'demokraternes' fløj, og han forsøger nu at skabe nye alliancer for at kunne vende tilbage til landets politiske centrum. Dette ærinde ser ud til at være den egentlige anledning til hans intervention i Vejlbys sogn. Og der sker da også lige netop det, som biskoppen ønsker: Han vælges til Rigsdagen på lige netop den egn, som Emanuel kommer til. Både forflytningen af Tønnesen og indsættelsen af Emanuel som ny præst i sognet er dybest set et smart politisk træk fra biskoppens side, og hverken Tønnesen eller Emanuel ser ud til at gennemskue, at de blot er brikker i et større politisk spil.

Umiddelbart har Emanuel held med sit forehavende. Han bliver gift med husmandsdatteren Hansine og forandrer sig fra en standsbevidst præst med silkeparaply til en bonde med egekæp. Han tillægger sig et blondt "Kristus-skæg", der antyder, at han så småt er ved at udvikle en Kristus-identifikation, som hen ad vejen knyttes til det vanvid, der hen mod slutningen af romanen blusser frem i hans sind. I sin første tale til Skibberup-folkene taler han om en eksisterende kultur, hvor de rige og de fattige er adskilt og om sin vision om at skabe en kultur der, som han siger, realiserer Kristi lov om broderskabet mellem menneskene. Da Emanuel efter sin tale går med deltagerne i mødet ned til stranden ser han en fremtid for sig, hvor menighed og folk er smeltet sammen i en vision om det forjættede land fuld af fred, kærlighed, sang og solidaritet: "Dette var den barneglade livsensfest, han dunkelt havde anet. Her var det forjættede land, hvis mælk og honning han

havde smægtet efter!” (s. 151). Emanuel forstørrer i en vis forstand Grundtvigs vision om menigheden som kristendommens kerne til en hel vision om det danske folk og dets fremtid.

Mens Emanuel udbreder sig i øst og vest om sine idealer, der også indbefatter hans egne børn og deres almuestyrke, får vi den tragiske historie om hans søn, Gutten, der har vedvarende smerter i øret. Emanuel er af den formening, at det eneste nødvendige er at have tillid til Gud og naturen. Drengen dør af sin sygdom, og lægen konstaterer nøgternt, at sygdommen ikke ville have udviklet sig så dramatisk, hvis han var kommet under lægelig behandling tidligere. Emanuels fatale fejlfortolkning af Guttens sygdom hænger tæt sammen med hans generelle tendens til at romantisere naturen og projicere sine abstrakte ideer om Guds almagt og algodhed ind i en virkelighed, han dybest set ikke forstår. Emanuels idealisering af bondekulturen er udtryk for en projektion af fantasier om folket, der har rod i hans borgerlige baggrund, som da også bliver mere og mere attraktiv for ham hen ad vejen.

Både Provst Tønnesen og Emanuel må altså strække våben over for udviklingen, der rummer langt dybere og transformerende kræfter, end nogen af dem aner. Mens Tønnesen forvises til en politisk ufarlig stilling i København, opgiver Emanuel sit præstehverv og flytter hjem til far. Hermed er historien Emanuel ikke helt forbi, men vi forlader ham en stund for at se nærmere på andre interessante personer i romanen.

VÆVER HANSEN

En tredje markant skikkelse i *Det forjættede Land* er den uudgrundelige væver Jens Hansen. Væver Hansen er talerør for den del af den tidlige så umælende almue, som har fået kræfter og stemme af det sociale og ideologiske opbrud i årene efter 1849. Han kender som det ’fattigbarn’, han er (s. 417) og med en barndom, hvor han oplevede faderen få tæsk af herremanden, alt til den sociale undertrykkelse indefra og rummer dermed en erfaringsverden, som adskiller sig radikalt fra Emanuels. Væver Hansen står i spidsen for oprøret mod Provst Tønnesen, og han forholder sig også kritisk til tidens grundtvigianske retorik, som han mistænker for at være en form for retorisk røgelse, der skjuler nye klasseinteresser med fatale konsekvenser for de fattige, husmændene, tyendet, de udstødte, drukkenboltene og særlingene. Væveren opfatter bøndernes “såkaldte grundtvigianisme” som den agrare overklassens raffinerede forsøg på at manipulere med de fattige, og han bruger den naive Emanuel til at skabe det kaos, ud af hvilket noget nyt – hvad det så end måtte blive – kan opstå.

Væver Hansen udmærker sig ved at udfolde et betydeligt højere bevidsthedsniveau om den sociale kamps dynamikker end både Emanuel og provsten. Han er fx fuldt opmærksom på, at biskoppens projekt kan være opretholdt af egne politiske ambitioner, og at alliancer mellem forskellige kirkelige positioner kun er foreløbig. Han kan til gengæld bruge Emanuel i sit opgør med provsten, og

han bruger taktisk sin viden om Emanuels psykiske svagheder til at vinde ham for sin sag. Da Emanuel viser sig ikke at kunne holde stand i forhold til egnens borgerskab i skikkelse af lægen og hans venskabskreds og i væverens optik viser sig som det borgerbarn, han da også er, er det slut med alliancen mellem væveren og Emanuel. Så set fra væverens side skal der en mere radikal løsrivelse fra den eksisterende politiske og kirkelige magt til, end Emanuel kan tilbyde.

Den olympiske fortæller er bemærkelsesværdig sparsom med indre syn på væver Hansen, og allerede dette skaber en forståelsesmæssig distance mellem læseren og væveren, og denne distance bliver ikke mindre af, at selvsamme fortæller nærmest gør en dyd ud af at fremstille væveren som et uudgrundeligt og uhyggeligt destruktivt væsen med klare dyriske træk: Vi hører flere gange om væverens "katteansigt" og også om hans "lange, abeagtige arme" (s. 127). En mulig forklaring på fortællerens tendentielle dæmonisering af væver Hansen er utvivlsomt, at han udgør en decideret destruktiv kraft; med sit had til alle autoriteter og klassesamfundet er han en nærmest anarkistisk og nihilistisk skikkelse, som dyrker kaos og opløsning, og det er som om, at han med sin vilje til at nedbryde alt eksisterende repræsenterer en radikalisme, der i al sin utilregnelighed fremstår decideret kulturnedbrydende, også for fortælleren.

PASTOR PETERSEN ALIAS PATER RÜDESHEIMER

I romanens tredje del, *Dommens dag*, hvor regnskabet gøres op, og opløsningen af det grundtvigianske vennesamfund på egnen bryder ud i lys lue, får en skikkelse, som må påkalde sig interesse for den teologisk interesserede læser, en del taletid. Pastor Petersen, også kaldet Pater Rüdeshaimer, som egentlig ikke har nogen plot-genererende funktion, bekender sig til en høj Kirkelig og konservativ kristendom, hvor troen ikke intellektualiseres over evne og udfordrer tanken med spørgsmål, som intet menneske er i stand til at besvare. Pastor Petersen advarer helt overordnet mod det, han kalder ordet og dets bedøvende magt. Tidens retorik, som i hans optik er gennemsyret af affektive sproglige ladninger, har inficeret tidens kristne gemytter og skabt usunde ideer om troen, bl.a. hos Søren Kierkegaard, som nævnes ved navn som en af de kanoniserede "saltomortale-akrobater" (s. 509), der har givet et nervøst publikum forskruede griller. Ifølge Petersen lever nutidsmennesket i to verdener, drømmens og virkelighedens, og de blandes i tidens disputer på den måde, at drøm forveksles med virkelighed og virkelighed med drøm. Samtidens romantiske og grundtvigianske sjæle, som nærmest gør jeget og dets længsler større end verden selv, kalder han for Don Quixote-typer, og den mest latterlige og komiske af disse er, som han i romanens slutning understreger, Emanuel Hansted, som der altså er noget tidstypisk over: "Det er nu ikke nok med, at de har fået al guddommelighed flået af selve Kristusskikkelsen, gjort Frelseren til en slet og ret obsternasig tømmermandssøn, en socialist med hallucinationer og andre menneskelige skrøbeligheder" (s. 506). Selv mener pastor Petersen, at man skal passe på med at gøre sig klog på ting, man ikke forstår og i stedet forlade sig på

Vorherre. Luthers manglende tillid til den menneskelige vilje og ideen om frelse ved tro og Guds nåde klinger et eller andet sted med i baggrunden for denne samtidskritiske svada.

I sin bog om Pontoppidans forfatterskab kalder litteraturforskeren Vilhelm Andersen (1917) pastor Petersen for en forstandig mand. Jeg er ikke helt uenig, for Petersen er vitterlig en mand, der på et signifikant sted i romanens afslutning fælder den endelige 'dom' over Emanuel og manifesterer et bevidsthedsniveau tæt på Pontoppidan selv. Pastorens videre forstandighed kan dog diskuteres, og som det ofte er med Pontoppidan, som er en mester i at afsløre karakterers indre via deres ydre, afslører hans fysiske fremtoning, hvad vi har med at gøre. Pastor Petersen er godt i stand og en fuldtro ven af bordets glæder, og han sammenlignes med en skalkagtig satyr, der er grånet i den græske gud Bacchus' tjeneste (497). Altså lidt af et levemenneske, der også manifesterer en stor glæde ved kvindernes ynde, hvilket kommer til udtryk i hans samvær med provstens datter Ragnhild. Det er Petersens glæde ved det behagelige jordeliv, som har givet ham øgenavnet pater Rüdeshaimer, som henviser til en god tysk vin, og for at vi ikke skal tage fejl af typen, anbefaler han på et tidspunkt Emanuel at opgive sit sociale engagement og tage et godt præstekald med gode indtægter. Dybest set fremstår Petersen mest af alt som en raffineret og kultiveret variant af Provst Tønnesen, som han da også udtrykker en vis sympati for (s. 623). I lighed med andre konservative samtidskritikere i romanen udmærker Petersen sig kort sagt ved at overse spørgsmålet om social uretfærdighed.

DOMMENS DAG

Kigger man Emanuel, væver Hansen og pastor Petersen nærmere an, udmærker de sig ved at rumme såvel vigtige erkendelser som problematiske forståelser, og i den forstand peger de tilbage på fortællerens og bag denne Pontoppidans berømte tvesyn eller polyfone fortælle måde. Emanuel forsøger i positiv forstand at realisere en kristendom med folket i centrum, men med sin embedsborgerlige baggrund kender han ikke nok til selvsamme folk og forveksler sine egne drømmebilleder med folket selv. Væver Hansen har ret i, at oprøret mod Provst Tønnesen selv står i fare for at ende i nye klasseskel på landet, legitimeret af en grundtvigianisme, som manifesterer sig med Emanuels manglende evne til at opgive sit borgerlige væsen, og som i romanens slutning slår ud i lys lue hos flere prominente skikkelser i miljøet. Pastor Petersen formulerer med udgangspunkt i en klassisk luthersk forståelse af kirkens og præstens rolle en berettiget og præcis kritik af tidens romantiske følelseskult, men selv fremstår han som lettere privilegieblind og uden forståelse for tidens sociale kritik.

Romanens anden del ender med et opbrud på flere fronter. Den gamle højskoleforstander, som var en fremtrædende skikkelse i førstegenerationsgrundtvigianismen, dør, og ægteskabet mellem Emanuel og Hansine går i opløsning, og hun flytter ud til veninden Ane, mens Emanuel desillusioneret og slukøret drager

hjem til faderen i København sammen med børnene. Pontoppidan kunne i en vis forstand og uden, at nogen læser sandsynligvis ville rynke på brynene have sat det endelige punktum her. Han skrev imidlertid en tredje del, *Dommens dag*, hvor de ophobede teologiske og kirkepolitiske kontroverser kulminerer i principielle diskussioner og sluttelig i et krisemøde på Sandinge Højskole, hvor revl og krat, som i romanen har ytret et og andet om religion og politik, er mødt op. Man kan måske hævde, at *Dommens dag* er et noget påklistret teoretisk og idedebatterende vedhæng til den dramatiske og hverdagsnære historie om Emanuels storhed og fald. De dybe psykologiske portrætter af hverdagsliv og interaktionen mellem romanens centrale personer er det stort set slut med, og tilbage står en idedebat, som kan virke en smule genforstyrrende. Man kan imidlertid også se anderledes på sagerne, og det gør denne artikels forfatter. Jeg betragter tredje del som ikke mindre end romanens egentlige højdepunkt, der er blevet forberedt i de to første dele, for her sættes det endelige punktum for fortidens åndelige kultur og illusionen om en kristen enhedskultur i Danmark, og der gives et tydeligt forvarsel om den kommende tid.

I *Dommens dag* med dens små samtaler og det store træf på højskolen træder en række personer frem, som tilsammen bærer vidnesbyrd om, hvor dybt krisen stikker i andengenerationsgrundtvigianismen. Vi møder frimenighedspræsten Wilhelm Pram, som tilslutter sig den liberale teologi, hvor Bibelens ord ikke længere har autoritet. Også pastor Magensen får ordet, og han afviser i forlængelse af tidens opgør med den konservative kristendom og al 'mirakeltro' selve ideen om Helvede og den straf, som venter syndere. Vi hører også om kandidat Boserup, som har mistet troen af lutter overanstrengelse i forbindelse med studier af filosofiske og kritiske skrifter. Al denne ideologiske tumult dokumenterer, at Emanuels religiøse krise og hans mere og mere desperate længsel efter at finde et ståsted ikke kun er et individuelt anliggende, men afspejler mere omfattende kulturelle og ideologiske forandringer. Krisen forbinder sig med protestantismens skæbne i en tidsalder præget af sekularisering, individualisering og videnskabeliggørelse af den teologiske tænkning, og her forslår førstegenerationsgrundtvigianismen som, ja, en skrædder i helvede.

På mødet træder også væver Hansen op på talerstolen, og han insisterer på at kæde diskussionerne om tro og kirke tæt sammen med Estrups provisorielovgivning og frihedsbevægelsernes undertrykkelse. Han nævner i lighed med provst Tønnesen, men fra den diametralt modsatte synsvinkel, kritisk grundtvigianismen som "dennehersens gårdmands-religion" (s. 615-16) og knytter således venne-samfundet tæt sammen med den agrare overklasses interesser; han siger ligefrem til forsamlingens store utilfredshed, at grundtvigianernes manglende lyst til at tale om politik og deres vægring mod at tale om social uretfærdighed stiller dem på samme side som højrefløjen i Danmark. At han har fat i en pointe fremgår af, at den nye højskoleforstander har inviteret den konservative kultusminister til træffet i et forsøg på at indynde sig hos de politiske magthavere, og vi hører også, at han efter mødet arbejder flittigt på at gøre grundtvigianismen moderat og tilpasningsorienteret. Formuleret i realhistoriske termer er læseren på mødet

vidne til splittelsen mellem Det Moderate Venstre, som skulle blive til et liberalt parti med base i bondestanden, og Det Radikale Venstre med base i husmandsbevægelsen og byernes kritiske intelligentsia. Væver Hansen selv er ikke ude på at overbevise nogen om noget. Han er først og fremmest ude på at skabe ravage, og resultatet af hans ideologiske benspænd er da også, at alle taler i munden på hinanden, og selv kryber han med sit katteagtige smil ned fra talerstolen efter at have brugt et nyt ord, han har lært, nemlig "utopi", dvs. ideen om en fremtid, som indtil videre ikke kan konkretiseres, og som derfor må manifestere sig som en uendelig negation af alt eksisterende.

Emanuel's bidrag til mødet, inden han falder om og kort efter dør, er blot et blandt flere eksempler på opløsningsstilstanden, men absolut det mest spektakulære. I en bizar identifikation med Kristus selv når han lige at komme på talerstolen, hvor han i en kristusidentifikation, som dog samtidig rummer al den tvivlrådighed, som også er en del af hans følsomme væsen, fremstammer Jesu korsord: "Min Gud! Min Gud! ... Hvorfor har du forladt mig" (s. 604). Om Emanuel's eftermæle hører vi i et kort efterord, at han efter sin død fortsat har status som en slags messiansk skikkelse hos sine tilhængere. Manden, der ville skabe et nyt Danmark, dyrkes i en lille sekt som en kristusskikkelse, der måtte dø for menneskehedens skyld. Og så er det ellers slut med grundtvigianismen i Vejlbj og Skibberup. I en kort beskrivelse af, hvad der sker efter krisemødet, hører vi, at den nye præst i Vejlbj er en inkarneret missionsmand, som kæmper med ild og sværd. Den glade kristendoms forkyndere har tabt slaget om egnen, og missionen, dvs. Indre Mission, tager over. I den forstand kan man godt sige, at væver Hansens destabiliseringskampagne har virket, og han er da også én af dem, der går i spidsen for den nye pietistiske bevægelse – velsagtens indtil han finder nye måder at negere autoriteterne på.

Lad mig kort opsummere: Ved romanens begyndelse er reminiscenserne af statskirken fortsat synlige i det lille fjordsogn i skikkelse af Provst Tønnesen. Han repræsenterer en traditionel luthersk kirkeforståelse, som er funderet i forestillingen om en kirke funderet på stærke autoriteter i såvel stat som kirke. Pastor Petersen orienterer sig nogenlunde samme vej, men både han og Tønnesen fremstår mest af alt som anakronismer i en tid, hvor kirken er blevet til folkekirke og den før-demokratiske enevælde, inden for hvis rammer de begge har udviklet deres teologiske og sociale forståelse, er væk. De fremstår begge som veltalende repræsentanter for en monokulturel kirke, hvis sidste pip klinger bort for øjnene af os, mens romanens handling skrider fremad. Hvad angår grundtvigianismen, opererer Pontoppidan med et trefaset forløb. Første fase kan vi kalde *guldalderen*, som påkaldes i tilbageblik med den gamle højskoleforstander og pastor Momme som førstepersonsvidner: Her udfoldede selveste Grundtvig og hans allierede deres kristendoms- og folkelighedsforståelse, og højskolebevægelsen havde kronede dage som spydspids for visionen om det forjættede land. Den gamle højskoleforstander og pastor Momme, som er fremtrædende repræsentanter for den første fase, dør meget sigende som gamle mænd i løbet af romanen. Anden fase, som vi kan kalde *konsolideringsperioden*, handler om tiden, hvor den næste generation af grundtvigianere, rigt repræsenteret af romanens hovedperson Emanuel, kombinerer Grundtvig

med et tydeligt socialt engagement og arbejder på at skabe 'det forjættede land', hvor få har for meget og færre for lidt. Projektet viser sig at være fuldt af gyldne løfter, personlige karakterbrister og naive forestillinger om magtens væsen, og Emanuels nederlag kulminerer i udviklingens tredje fase, *opløsningstiden*, hvor grundtvigianismen som bred enhedsbevægelse braser sammen og bl.a. afløses af en teologisk og kirkepolitisk tvivl, som breder sig under pres fra tidens rationalisme og nye politiske modsætninger. Denne nye tid holder sit indtog i vennsamfundet og efterlader et stort hul, som efterfølgende udfyldes af det fremstormende Indre Mission, som i det mindste har respekt for almuens følelser.

IND I DET 20. ÅRHUNDREDE

I Pontoppidans samlede forfatterskab kan *Det forjættede Land* ses som afslutningen på hans agrarhistoriske forfatterskab. Med romanen skrev han så at sige gravskriften over den klassiske grundtvigianisme og højskolebevægelse, og herefter vendte han sig mod det samfund og de mennesketyper og ideologiske strømninger, som blev til i byerne, ikke mindst i København i tiden omkring systemskiftet i 1901. I *Lykke-Per* udforsker han i skildringen af præstesønnen Per Sidenius en Nietzsche-inspireret dyrkelse af det gudløse overmenneske, og som bekendt går det ikke Per meget bedre end Emanuel: Også han er en fantast, som løber panden mod en mur. I modsætning til Emanuel begiver Per sig dog efter sin opgivelse af sine store drømme ud på en erkendelsesrejse og tilbage til den jyske provins for til sidst at nå en eller anden form for afklaring i forhold til sig selv i al ensomhed og på den yderste pynt af civilisationen. Længere fremme i forfatterskabet skriver Pontoppidan *De Dødes Rige*, og her er tonen blevet nærmest bastant kulturpessimistisk i skildringen af et post-religiøst samfund, hvor helsefanatisme, forbrugerisme, nydelsessyge og gustne politiske intriger uden mål og med spiller førsteviolin og de store livsfilosofiske diskussioner – for dem er der fortsat en del af – er eksileret til periferien af samfundet. Tidens overfladiskhed og mangel på eksistentiel alvor udsættes for en hudfletning, som i al sin ironiske og sarkastiske vrængen ikke lader meget håb tilbage og mest af alt ligner rendyrket konservativ civilisationskritik.

Pontoppidan selv forholdt sig hele forfatterskabet igennem distanceret og analytisk til kristendommen. Når han en sjælden gang udtalte sig i eget navn, fremstod han som agnostiker, en spørgejörgen, en principiel skeptiker. Herom kan man læse mere hos Anders Raahauge (2023) og Nils Gunder Hansen (2023); jeg viger dog uden om at forholde mig til, hvad Pontoppidan i mere bastant forstand mente, og i denne analyse er jeg også lidt indifferent i forhold til spørgsmålet, for en romanforfatter er nu engang klogest, når han skriver romaner og stiller spørgsmål og ikke, når han formidler budskaber om dette og hint. Alfa og omega er, at Pontoppidan fra sin skeptiske og søgende position var ivrigt optaget af lige netop kristendom og tro, og han skrev romaner, der handlede om kristendommens dybe forvikling med det moderne Danmarks tilblivelse og også om, hvad han opfattede som de fatale konsekvenser af tabet af den slags diskussioner på liv og død, der vitterlig

føres i *Det forjættede Land*, et tab som fører direkte ind i en modernitet, der i *De Dødes Rige* fremstår som et goldt samfund, der står i begreb med at miste sine åndelige rødder, de være sig nok så mangfoldige og stikkende i mange retninger.

Et er imidlertid, hvor Pontoppidan som forfatter bevægede sig hen efter *Det forjættede Land*. Et andet er, hvad efterspillet til de teologiske og kirkepolitiske stridigheder i romanen blev i det 20. århundrede. Det er tankevækkende, og det siger også noget om Pontoppidans indsigter og evne til at læse ikke bare tiden, men også dens perspektiver, at der snart sagt ikke er den teologiske position i vores egen tid, som ikke har en parallel i *Det forjættede Land*, og dybest set hænger det jo nok sammen med, at de teologiske kontroverser på Pontoppidans tid blev forlænget ind i det 20. århundrede, og som kristologisk handler om, hvorvidt Jesus ville skabe en verden, hvor man skal elske sin næste som sig selv, eller om Guds rige ikke tilhører denne verden. Det ligger lige for at mene, at svaret ikke kun er teologisk, men også angår den sociale indretning af samfundet.

I det 20. århundredes Danmark har vi set venstre-grundtvigianere, som i forlængelse af en Emanuels vision om en folkelig kristendom nærmer sig socialistiske og kommunitaristiske ideer om en sammenkædning af kristendom og social retfærdighed. Og vi har set højre-grundtvigianere, der hælder til mere liberalistiske fortolkninger og sonderer mellem en realpolitik forbundet med kapitalistisk etos og en mere bredt favnende etik, der dog har det svært med livet i en verden med indvandring og flygtningestrømme. Formuleret i termer, der er til at forstå for os nulevende: Grundtvigianismen har sat tydelige aftryk i såvel partiet Venstre, Det Radikale Venstre, Socialdemokratiet som Socialistisk Folkeparti.

Går vi lidt tættere på de teologiske miljøer, fremfører pastor Petersen synspunkter, der senere skulle finde klangbund i kredsen omkring tidsskriftet *Tidehverv* med et dertil hørende demonstrativt opgør med Indre Missions pietistiske kristendom og senere også det, der i dette miljø kaldes venstreorienteredes politiske 'gødhedsindustri'. Jeg antager, at mange tidehvervske præster og debattører med tilfredshed kan skrive under på pastor Petersens bandbulle mod Don Quijote-typerne, som drømmer og romantiserer og til sidst glemmer kirkens lutherske fundament og det paulinske og lutherske dictum 'Frelse ved tro'. Tidehverv har gjort det til en dyd at afvise nogen som helst sammenhæng mellem teologisk dybde og modernitetens udfordringer, endsige et socialt engagement som en særlig kristen forpligtelse, og også dette er som snydt ud af Petersens argumentation.

Pastor Magensens opgør med ideen om Himmel og Helvede finder også sin pendant i det 20 århundredes teologi, jf. fx teologen P.G. Lindhardts skepsis i forhold til selve forestillingen om, at der er et liv efter døden, som han i et foredrag på Askov Højskole i 1950'erne afviste som et menneskeligt ønske om mere af alt det gode, som livet giver. Og hvad angår den sørgmodige kandidat Boserup, der helt har mistet troen gennem for megen læsning, kan man i et aktuelt perspektiv konsultere præsten Thorkild Grosbøll, som i 2003 udgav bogen *En sten i skoen*, hvor han bekendtgjorde, at han faktisk slet ikke troede på Gud.

Også Emanuels posthume skæbne som en moderne Messias for dem, der dyrker ham efter hans død, forekommer aldeles tidssvarende i dag: Diverse *New Age*-sekter

har gode trivselsvilkår i et samfund, hvor mennesker søger ontologisk tryghed og ikke finder den i folkekirken, men i diverse alternative fællesskaber, der bl.a. trækker på buddhisme og hinduisme eller alternative forståelser af troen på Jesus og andre messianske skikkelser. Herfra opbygges der mere eksklusive fællesskaber end dem, Grundtvig med sin forestilling om det brede folkelige fællesskab forestillede sig.

Der er dog en afgørende forskel på den babylonske forvirring i Pontoppidans skildring af 1800-tals-grundtvigianismes implosion i *Det forjættede Land* og vores egen nutid. I 1800-tallets anden halvdel var forholdet mellem kirke og politik tæt sammenvævet og satte en vigtig samfundsmæssig dagsorden; i dag henlever kristendom en tilværelse som en subkultur blandt andre subkulturer og i et samfund, hvor den brede befolkning – den være sig nok så ’kulturkristen’ – er uden nogen større viden om, hvad det kristne islæt i kulturen så nærmere bestemt er. Er man den moderne kristenhed venligt stemt, kan man dog også hæfte sig ved det ret utrolige faktum, at det jævnt hen er lykkedes at holde sammen på en folkekirke, hvor gudstjenestens liturgi ligger fast og accepteres bredt på samme tid, som forståelsen af stort set alting uden for kirkedøren og også fortolkningen af den hellige skrift i præstens prædiken deler vandene.

Det er bemærkelsesværdigt, at den fortolkningspluralitet, som præger sindene i nutidens teologiske og kirkepolitiske miljøer, har så mange af dens rødder i lige netop de folkelige bevægelers guldalder i 1800-tallets anden halvdel. I den forstand har Pontoppidan ikke kun leveret en fantastisk roman om en forholdsvis fjern fortid, men også en historie om problemstillinger, der fortsat må give anledning til tænkning, hvis man interesserer sig for, hvad ordet ’folk’ kan betyde i nutidens flerkulturelle verden, og hvad sammenhængen mellem kristendom, kirke og politik er og bør være i et stedse mere sekulariseret samfund.

ABSTRACT

Henrik Pontoppidan’s novel “Det forjættede land” (The Promised Land) deals with fundamental changes in church-related circles related to the popular breakthrough in the second half of the 19th century. Taking the starting point in the history of the protestant reformation, the paper analyzes Pontoppidan’s characters and tensions within the Grundtvigian movement from its triumphal beginning over increasing internal conflicts to the final breakdown and diffusion into new positions. Also, the paper presents an analysis of the novel’s place in Pontoppidan’s body of writing as well as striking similarities and differences between positions in the novel and contemporary theological and church-related differences.

Steen Beck, født 1958, lektor ved Grønlands Universitet og lektor emeritus fra Syddansk Universitet. Har skrevet talrige bøger om litteratur, kulturhistorie og uddannelsesvidenskab. Beck udgav i 2022 bogen “Pontoppidans store romaner”.

LITTERATURLISTE

- Andersen, V. (1917). *Henrik Pontoppidan. Et nydansk forfatterskab*. Gyldendal.
- Beck, S. (2022). *Pontoppidans store romaner*. U Press.
- Hansen, N.G. (2023). Den nuancerede forfatter og den énsidige foredragsholder Om Pontoppidans syn på præster i det litterære værk og i foredraget "Kirken og dens Mænd". I *Pontoppidaniانا II*
- Lausten, M.S. (2017). *Luther og Danmark i 500 år*. Gads forlag.
- Lindhardt, P.G. (1951). *Vækkelser og kirkelige retninger*. Det danske forlag.
- Raahauge, A. (2023). *Pontoppidans præster – Henrik Pontoppidan mellem Kierkegaard og Nietzsche*. Fønix.
- Pontoppidan, H. (2014). *Det forjættede land*. Gyldendal.
- Wendel-Hansen, J. (2024). *Grundtvig og Grundloven*. Aarhus Universitet: Center for Grundtvig-forskning.